

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРЪЪ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

**КЫРГЫЗ БИЛИМ БЕРЪЪ АКАДЕМИЯСЫ ЖАНА Ж.БАЛАСАГЫН
АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 13.09.382 диссертациялык кееши

Кол жазма укугунда
УДК: 37 : 371 : 371.31 : 494.3

КАРАМЕНДЕЕВА ЧОЛПОН ЖЁЛЁГЁНОВНА

**МЕКТЕПТЕ КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЖЁНЁКЁЙ СЪЙЛЁМДЪН
ТЪРЛЁРЪН ОКУТУУНУН ЛИНГВИСТИКА-ПЕДАГОГИКАЛЫК
НЕГИЗДЕРИ**

13.00.02. – окутуу жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы
(кыргыз тили)

**Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражаны
изденип алуу ъчън жазылган диссертациянын**

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2010

Диссертациялык иш И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин башталгыч мектепте кыргыз жана орус тилдерин окутуунун технологиясы кафедрасында аткарылды.

- Илимий жетекчи:** педагогика илимдеринин доктору,
профессор Ёмъралиев Б.
- Расмий оппоненттер:** педагогика илимдеринин доктору,
профессор Добаев К.Д.
педагогика илимдеринин кандидаты,
профессор Ысёналиев С.Ъ.
- Жетектөөчү мекеме:** Ош мамлекеттик университетинин кыргыз тилин жана адабиятты окутуунун методикасы кафедрасы

Диссертация 2010-жылдын 30-апрелинде саат 15.00дө Кыргыз билим берүү академиясынын алдындагы педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражаны изденип алуу үчүн уюштурулган Д 13.06.331 диссертациялык кеештин жыйынында корголот.

Дареги: 720040, Бишкек шаары, Эркиндик проспектиси, 25.

Диссертация менен Кыргыз билим берүү академиясынын илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2010-жылдын 30-мартында таркатылды.

Диссертациялык кеештин
окумуштуу катчысы,
педагогика илимдеринин
доктору

А.Т.Калдыбаева

ИШТИН ЖАЛПЫ МЪНЁЗДЁМЁСЪ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Тил – кыргыз эли үчүн көөнөрбөс рухий улуу байлык. Демек, кыргыз тилин илимий-теориялык, методикалык жана практикалык жактан изилдеп-иликтеп ыргынынын мамлекеттик мааниси бар.

Тил ойдун тикеден-тике чындыгы болгондуктан, мектепте ар кандай маанидеги жана тзыльштөгь сыйлемдердь ездештьрьь аркылуу окуучулардын ойлоосу, чыгармачылык жендемдзыльгь, оозеки жана жазма кептери есп-енгет, сз маданияты калыптанат. Ушул иште женекей сыйлемдын тьрлерьн ыргынынын мааниси чов, анткени мында пикир алышуунун негизги каражаты болгон сыйлем, анын грамматикалык тзыльш женендөгь маселелер каралып, аларды терь ездештьрьь менен мектеп окуучулары езылерьнн ой-пикирлерин ачык-так билдирьгё машыгышат. Изилдөө ишинин керектьзыльгь мына ушунда.

Синтаксис – кыргыз тилинин грамматикасынын эь мааниль бельмь. Ушул маселе кептеген окумуштуулар (К.Тыныстанов, А.Шабданов, Т.Актанов, К.К.Сартбаев, А.Жапаров, Ы.Жакыпов, А.Турсунов, Д.Майрыков, М.Мураталиев, А.Иманов, Б.Тойчубекова, С.Ибраимов, С.Мусаев, К.Токтоналиев, Т.Токоев ж.б.) тарабынан теориялык жактан изилденип, кыргыз тили илимине чов салым кошкондуктарын белгилейбиз.

Ушундай эле кыргыз тилинин методикасына арналган окуу куралдар да бар: К.К.Сартбаев «Кыргыз тилин окутуунун методикасы», Б.Ёмьралиев «Кыргыз тилинин синтаксисин окутуунун методикалык негиздери». Бул окуу куралдарында женекей сыйлемдын тьрлерьн окутуу маселеси ьстьртен гана жалпы маселе катарында каралган. Булардан тышкары методика боюнча А.Калдымолдоева, Р.Абдуллаева, М.Раимбековалар тарабынан ар кандай темадагы кандидаттык диссертациялар корголгон. Бирок булардын биринде да женекей сыйлемдын тьрлерьн окутуунун методикасы каралган эмес. Ушуга байланыштуу биздин бул ишибиз алгачкы жолу изилденьдө.

Жалпысынан алганда, биздин изилдөө-иликтөө ишин жьзегё ашырууда лингвистика, педагогика, психология, методика илимдериндеги соьку жабылыктарды окуп ыргындьк, алардын принциптерин, жоболорун жетекчиликке алдык. Мында алдыкы мугалимдердин тажрыйбалары, педагогикалык эксперименттердин жыйынтыктары баалуу материалдарды берди.

Изилдөөнүн максаты – мектепте женекей сыйлемдын тьрлерьн окутуунун методикасын иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн объектиси – кыргыз тилиндеги женекей сыйлемдь окутуу процесси.

Изилдөөнүн предмети – эки жана бир тутумдуу сыйлемдердь окутуунун методдору жана ыкмалары.

Изилдөөнүн илимий божомолу.

Женекей сыйлемдын тьрлерьн мектепте окутууда ийгиликтерге жетишьгё болот, эгерде:

– окутуунун мазмунун еркьндөгь женендөгь психология, педагогика жана методика илимдериндеги жабы идеялар, ошондой эле диссертацияда

иштелип чыккан методдор, ыкмалар окутуу процессинде максаттуу жана чыгармачылык мүнөздө колдонулса;

– окуучулардын кызыгуулары, этнопсихологиялык өзгөчөлүктөрү, билим деңгээлдери, жөндөмдүүлүктөрү, ошондой эле терең билим алууга жардам берүүчү ачык-айкын шарттар эске алынса;

– тилдин байланыш-катнаш курал экендигин камсыз кылуучу анын лексика, морфология жана фразеология бөлүмдөрү өз ара байланыштуу окутулса.

Изилдөөнүн милдеттери:

– жөнөкөй сөйлөмдүн түрлөрүн ыргытуу методдорун, ыкмаларын жана жол-жоболору менен шарттарын илимий негизде иштеп чыгуу;

– изилдөөнүн темасына байланыштуу илимий-теориялык окуу куралдарды жана мектептер үчүн тзылгөн алгачкы окуу китептерди (1931-1950) талдоого алуу;

– окуучулардын билим деңгээлдерине талдоо жүргүзүү жана алдыкы мугалимдердин тажрыйбаларын ыргытуу аркылуу жөнөкөй сөйлөмдүн кайсы материалдары окуучулар үчүн кыйынчылык келтирип жаткандыгын аныктоо;

– окутуучу эксперименттерди уюштуруу аркылуу иштелип чыккан методдор менен ыкмаларды, дидактикалык материалдарды (көнгүгөйлөрдүн системасын, көрсөтмө куралдарды, сөйлөмдөрдү, тексттерди) практикада текшерип көрүү.

– иштелип чыккан методдорду мектеп мугалимдерине жеткирүү.

Изилдөөнүн методологиялык негиздери: дидактика, педагогика, психология, лингвистика, тилди окутуунун методикасы жөнүндөгү союку изилдөөлөр; илимий-теориялык эмгектер; кыргыз тили боюнча билим берүүнүн мамлекеттик стандарты, мамлекеттик тилди окутууга байланыштуу нормативдүү документтер.

Төмөнкүдөй методдор пайдаланылды:

Теориялык методдор: изилдөөнүн темасына байланыштуу тил илиминдеги, тилди окутуунун методикасындагы жаңы идеяларды ыргытуу жана аларды чыгармачылык менен пайдалануу; эне тилди окутуу маселесин мындан ары өркүндөтүү иштерин жүргүзүү.

Практикалык (эмпирикалык) методдор:

– окуучулардын билим деңгээлине байкоо жүргүзүү: а) күндөлүк сабактарга катышуу жана аларды талдоо; б) мугалимдер, окуучулар менен аңгемелешүү; в) анкета алуу, синтаксистик талдоо, тестирилүү жана алардын жыйынтыктарын анализдөө;

– педагогикалык эксперименттерди уюштуруу жана алардын жыйынтыктарын статистикалык жактан жыйынтыктоо.

Изилдөөнүн илимий жабылыгы:

– изилдөөнүн темасына байланыштуу маселелер кайсы мезгилден баштап жана канчалык деңгээлде изилденгендигин аныктоо максатында мектеп үчүн тзылгөн алгачкы окуу китептери (1931-1950) жана андан кийинки илимий эмгектер талдоого алынды;

- кыргыз тилиндеги жөнөкөй сыйлөмдөн тэрлөрүн окутуунун ачык-айкын методдору, ыкмалары жана дидактикалык материалдар иштелип чыкты;
- илимий материалдарды терең өздөштүрүүгө, окуучуларды практикалык көндүмдөргө машыктырууга жардам берүүчү психология-педагогика илимдериндеги жаңы багыттар жана идеялар белгиленди.

Изилдөөнүн практикалык баалуулугу: изилдөөнүн жыйынтыктары мектеп программалары менен окуу китептеринин мазмунун өркөндөтүүдө колдонулушу мүмкүн; ошондой эле мектепте окутуу-тарбиялоо процессинин негизги формасы болгон көндүлүк сабакты жандуу жана кызыктуу уюштуруу ишине тзден-тз жардам берүүгө тийиш; жогорку окуу жайларында, мугалимдердин билимдерин өркөндөтүүнүн курстарында, кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча лекцияларда, практикалык сабактарда колдонсо болот.

Коргоого алып чыгуучу негизги маселелер:

- мектеп үчүн тзылгөн алгачкы окуу китептеринде жана илимий эмгектерде жөнөкөй сыйлөмдөн тэрлөр жөнөндөгү теориялык маалыматтардын чагылдырылышы;
- илимий-методикалык негизде иштелип чыккан окутуунун методдору жана ыкмалары;
- окуучуларда илимий-практикалык билгичтикти, көндүмдөрдү калыптандыруучу чыгармачылык мүнөздөгү машыгуу, көнүгүү иштеринин системасы.

Изилдөөнүн базалык негизи катары Бишкек шаарындагы №11, Балыкчы шаарындагы Ж.Бөкөмбаев, С.Каралаев атындагы, Каракол шаарындагы В.И.Ленин атындагы №1, Тоо районундагы Т.Мырзамамбетов, Т.Салыкбаев атындагы жана Сокулук районундагы Р.Мамыралиев, Д.Дооронбеков атындагы мектептер алынды.

Изилдөө иши төмөнкүдөй мезгилдерде (2004-2009-жылдар) жүргүзүлдү:

Биринчи мезгилде (2004-2005-ж.ж.) изилдөөнүн темасына байланыштуу лингвистикалык, педагогикалык, психологиялык жана методикалык адабияттар, нормативдик документтер өздөштүрүлүп, алар талдоого алынып, тиешелүү материалдар жыйналды. Ушундай эле мугалимдердин сабактарына катышып, алдыкы мугалимдердин тажрыйбалары ыйрөнүлдү жана жалпыланды; жөнөкөй сыйлөмдөн тэрлөр боюнча окуучулардын билим деңгээлдери жана окутуунун ал-абалы иликтөөгө алынып, изилдөөнүн жүрүшүндө эске ала турган айрым көйгөйлүү маселелер белгиленди.

Экинчи мезгилде (2006-2007-ж.ж.) Тандалып алынган тема боюнча изилдөө иши улантылып, окутуунун илимий-методикалык негиздери иштелип чыкты, тактап айтканда: методдор, ыкмалар, сабактардын, көнүгүүлөрдүн жана дидактикалык окуу материалдарынын ылгылөрү, ыңгайлуу методдорду жззөгө ашыруунун шарттары ж.б.

Үчүнчү мезгилде (2008-2009-ж.ж.) Жөнөкөй сыйлөмдөн тэрлөр боюнча иштелип чыккан методдор жана ыкмалар практикада текшерилди. Айрым материалдар дагы бир жолу такталды, жабылыктар менен толукталды.

Изилдөөнүн**жыйынтыктарынын апробациясы.**

Жыргызылган изилдөөнүн негизги жыйынтыктары боюнча докладдар окулду жана талкууланды: «Жөнөкөй сөйлөмдүн тыныш белгилеринин негизги маселелери жөнүндө» республикалык илимий-практикалык конференцияда (Каракол, БМУ, 2005-ж.), «Кыргыз тили боюнча окуу китептеринин тарыхынан» (Бишкек, КУУ, 2006-ж.), «Атама сөйлөмдүн грамматикалык табиятынын айрым маселелери» (Бишкек, КМУ, 2007-ж.), «Жөнөкөй сөйлөмдүн түрлөрү боюнча синтаксистик талдоо жыргызылган жолдору» (Бишкек, БГУ, 2008-ж.), «Эки тутумдуу жана бир тутумдуу сөйлөмдөрдү окутуунун методдорун жана ыкмаларын өркүндөтүү» (Бишкек, КУУ, 2008-ж.), «Жалай жана жайылма сөйлөмдөрдү окутуу» (Бишкек, КББА, 2009-ж.). Азыркы кыргыз тилин окутуунун актуалдуу проблемалары боюнча өткөргүзүлгөн илимий-практикалык семинарларда, ошондой эле И.Арабаев атындагы Педагогика институтунун «Башталгыч мектепте кыргыз жана орус тилдерин окутуунун технологиясы» кафедрасында, К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин «Кыргыз тили» кафедрасында, Кыргыз билим берүү академиясынын «Мамлекеттик тил жана лингводидактика» лабораториясында талкууланды.

Диссертациянын тазылышы: изилдөө иши кириш сөздөн, эки бөлүмдөн, корутундулардан, жалпы тыянактан, пайдаланган адабияттардын тизмесинен турат.

Киришбөдө теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн максаты, милдеттери, методологиялык негиздери жана методдору аныкталды. Ошондой эле изилдөөнүн илимий божомолу, практикалык баалуулугу, коргоого алып чыгуучу маселелер көрсөтүлдү.

Биринчи бөлүмдө диссертациянын темасына байланыштуу мектептер үчүн тазыланган алгачкы окуу китептерде жана илимий эмгектерде синтаксистик маалыматтардын, эрежелердин, терминдердин кандайча колдонулгандыгына талдоо жыргызылды; тыныш белгилерди туура колдонуунун принциптери көрсөтүлдү; ошондой эле психология-педагогика илимдериндеги окутуунун ыягылуу методдору, жабы багыттары жөнүндө сөз болду.

Экинчи бөлүмдө жөнөкөй сөйлөмдүн түрлөрүн окутуунун ачык-айкын методдору, ыкмалары, кенгыгылөрдүн системасы иштелип чыкты жана эксперименттик иштерди уюштуруунун жыйынтыктары каралды.

Корутунду изилдөөнүн жыйынтыктарынан келип чыккан жалпы тыянактар, методикалык сунуштар көрсөтүлдү.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Биринчи бөлүмдө изилдөөнүн темасына тиешелүү синтаксистин теориялык маселелери жана окутуунун ыягылуу методдорун иштеп чыгууга жардам берүүчү педагогика-психология илимдериндеги жабылыктар, жабы идеялар жөнүндөгү маселелер каралды.

Кыргыз тилинин синтаксис бөлүмүндө сөйлөм, анын тазылышы орчундуу мааниге ээ. Ушуга байланыштуу жөнөкөй сөйлөмдүн түрлөрү жөнүндөгү теориялык тышпныктөр, аныктамалар, терминдер алгачкы учурда кандай

дегээлде берилгендиги тууралуу изилдөө-иликтөө иштери жьргьзьлдь. Бул ьчьн орто мектептин окуучуларына арналган А.Шабданов, К.Тыныстанов, Т.Актанов, А.Жапаровдордун (1931-1950-ж.ж.) окуу китептери талдоого алынды. Эмне ьчьн биз жогоруда аталган авторлордун окуу китептерине кььл бурдук? Себеби ошол кезде кыргыз тилинин синтаксиси боюнча изилдөө иштери али колго алына элек болуучу.

Сьйлёмдьн негизги белгилеринин бири – ьткён ойду билдирьь. Бул аныктама ошондо эле К.Тыныстановдун окуу китебинде туура берилген экен: «Ьткён айрым ойду билдирььчь сьздь же сьздьрдьн тизмегин сьйлём дейбиз». «Сьйлём ичинде эки баш мьчө болот, ... бири – ээ, бири – баяндооч».¹ Бул тьшьньктёр азыр да ёз кьчьндө. К.Тыныстанов, А.Шабдановдор ёз учурунда кыргыздын билимдь-илимдь интеллигенттеринен болушкан, алар тьзгён окуу китептери келечек изилдөөлөргө, тактоолорго багыт бергендигин белгилөөгө болот.

Бирок азыркы кыргыз тилиндеги изилдөөлөргө салыштырсак, аталган окуу китептеринде кээ бир жетишпегендиктердин бар экендиги байкалат: а) сьйлёмдь классификациялоонун принциптери менен критерийлери илимий негизде али иштелип чыга электигине байланыштуу жөнөкөй сьйлёмдьн тьрлөрь ьчьн кээ бир ьыгайсыз терминдердин колдонулгандыгы байкалат: ёкськ сьйлём, этиш сьйлём, атооч сьйлём, сыьар сьйлём ж.б.; б) синтаксистик темаларга берилген кээ бир эрежелер, аныктамалар илимий жактан ачык-так эмес эле, мисалы, сьйлёмдьн баяндоочу этиштен болсо, «этиш сьйлём; атооч сьз тьркьмьнён болсо, «атооч сьйлём» деп аталган. 1950-жылдан баштап кыргыз тилинин синтаксиси ар тараптан кьири изилдене баштайт. Натыйжада, улуттук аь-сезим уламдан-улам жаьыланып, кадрларды даярдоодо кёрнькть тьркологдор Н.К.Дмитриев, А.Н.Кононов, Н.А.Баскаков, А.К.Боровков, Е.И.Убрятова, Н.З.Гаджиева жана алардын эмгектери чө жардам берет. Ошентип, кыргыз тилиндеги жөнөкөй сьйлёмдьн синтаксиси Ы.Жакыпов, А.Жапаров, А.Иманов, Б.Тойчубековалар тарабынан кьири изилденип, тартипке келтирилди.

Кыргыз тилинин синтаксистик тьзьльшьн изилдеген окумуштуулар бир тутумдуу сьйлёмдьн тьрлөрьн аныктоодо семантика-грамматикалык принциптерге басым жасашкан. Бирок этиштен болгон баяндоочко жак мьчёлөрдьн уланып келишине байланыштуу эки жана бир тутумдуу сьйлёмдөр ёз ара чаташтырылып каралган учурлар бар. Мисалы, Ы.Жакыпов ээси айтылбай, этиштик баяндоочтон тьзьлгён сьйлёмдь эки тутумдуу деп эсептейт.² Чындыгында, бул – бир тутумдуу эле сьйлём, себеби бир гана баш мьчөдөн (баяндооч) тьзьлдь. Бул сыяктуу аныктама А.Жапаровдун эмгегинде да учурайт: «Ээлик милдет аткаруучу сьздьр... кёмьстө калтырылган болсо, буларга окшогон сьйлёмдьн тьрлөрь эки составдуу сьйлём болушат. Мисалы: *Мейман дос кыргыз элденбиз*».³ Мында *биз* деген ээ катышкан жок, ошондуктан ал бир тутумдуу эле сьйлём болуп эсептелет.

¹ Тыныстанов К. Кыргыз тилинин синтаксиси: 6-7-8-(жылдар) класстар ьчьн окуу китеби. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1936. – 3-б.

² Жакыпов Ы. Азыркы кыргыз тилинин жөнөкөй сьйлёмьньн синтаксиси. – Фрунзе: Мектеп, 1975. – 67-б.

³ Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. – Фрунзе: Мектеп, 1966. – 66-б.

Кыргыз тилинде ээ катышпай, баяндоочу этиштен болуп, ага жак мьчёлёр уланган бир тутумдуу сыйлёмдёрдън «ёзьнчё сыйлём болуп таанылышы кийинки жылдарга таандык», же болбосо алар кёпкё чейин ээси кёмьскёдё турган эки тутумдуу сыйлём катарында эсептелип келген. Кийинки жылдардагы изилдөөлөрдё (А.Жапаров, А.Иманов, Б.Тойчубекова) бир тутумдуу сыйлёмдёрдън тьрлёръ жагы белгиль, жагы белгисиз, жагы жалпылама, жаксыз деген терминдер менен аталып, ёзьнчё берилип келе жатат.

Кыргыз адабий тилиндеги фактыларга таянсак, сыйлёмдё ар дайым эле ээнин катышып турушу милдетть эмес экен, ансыз деле айтылып жаткан ой тышьньктъ жана жеткиликтъ болуп турат: *Акылды ёлчён болбойт кадак менен.* (А.Токомбаев.) Мында ээ катышкан жок, анын болушун сыйлёмдън семантикасы менен грамматикалык тьзьльшь талап кылбайт. Ошентип, ээнин кээде сыйлёмдё катышпай калышы – мыйзам ченемдъ иш, бул тёмёнкьдёй шарттарга байланыштуу: а) айтылып жаткан ойдун кырдаалына; б) стилге; в) сыйлёмдън семантика-грамматикалык тьзьльшьнё.

Диссертацияда жогоруда айтылган маселелер жёнъндё ачык-айкын маалыматтар берилди, алар тиешель фактылар менен тастыкталды. Жыйынтыктап айтканда, бир тутумдуу сыйлёмдёрдъ эки тутумдуу сыйлёмдёр менен чаташтырбоо керек. Азыркы учурда орто мектептерде эки жана бир тутумдуу сыйлёмдёрдън тёмёнкьдёй тьрлёръ окутулууда: жалаь жана жайылма; атама, жактуу жана жаксыз.

Адатта, пунктуация менен синтаксис ёз ара ажырагыс байланышта окутулат, ошондуктан кол жазмада эки жана бир тутумдуу сыйлёмдёрдөгъ тыныш белгилердин кызматы жана мааниси жёнъндё илимий маалыматтар берилди. Бул маселеге кёьл бурганыбыздын себеби азырынча кыргыз тилинин пунктуациясы илимий-теориялык жактан изилдене элек. Демек, мугалимдерге жардам беръ максатында жалпы тил илиминде биздин изилдөөбьзгё чейин эле такталып калган тыныш белгилерди туура колдонуунун принциптери кёрсётълдъ, алар мына булар: айтылып жаткан ойдун мааниси, сыйлёмдън синтаксистик тьзьльшь жана анын интонациясы. Ушул принциптердин ёз ара бирдиги аркылуу жазууда ой-пикир ачык-так кабыл алынат. Окуучулардын пунктуациялык сабаттуулугун калыптандырууда жогоруда аталган принциптер мугалим тарабынан жетекчиликке алынууга тийиш.

Андан ары жёнёкёй сыйлёмдън тьрлёрън окутуунун методдору жана ыкмалары жёнъндё сёз болду. Азыркы кыргыз тилинин методикасы – бул жалпы педагогика илиминин бир тармагы, анын ёзьнё мьнёздъ мазмуну, системасы, методдору, принциптери, ёзгёчёлъктёръ бар. Алар тёмёнкьдёй олуттуу суроолорго жооп беръгё тийиш: Окуучуларды эмнеге окутуу керек? Кантип окутуу керек? Эмне ьчън окутуу керек? ж.б.

Педагогика – уламдан улам ёркъндёп туруучу илим. Кийинки жылдарда дидактиканын теоретиктери, психологдор, методисттер жана алдыькы мугалимдер окутуунун мазмунун жана формаларын ёркъндётъ боюнча олуттуу изилдөө иштерин жьргъзьшкёндьктёръ белгиль. Мында жаьы изилдөөлёр тёмёнкьдёй багытта болгон: а) окутуунун турмуш менен байланышын чььдоо; б) адат болгон сабактын тьзьльшьнё ёзгёртъ киргизъ;

в) окуучулардын ёз алдынча иштёёсын активдештирбъ; г) окуучулардын ойлоосун ёнъктърбъ максатында чыгармачылык мнёнздёгъ тапшырмаларды кёбърёёк колдонуу; д) билимдердин негиздерин ёздёштърбъгё окуучулардын ёзълёрн катыштыруу ж.б. Ошентип, азыркы учурда билим бербъ жана тарбиялоо процессинде окутуунун жабы технологияларын колдонууга жана мурдагы салттуу окутууну шартка жараша жабыртууга аракеттер жасалууда. Мисалы: проблемалык окутуу, инновациялык окутуу, инсага багыттап окутуу, активдбъ-комплектбъ окутуу технологиялары сыяктуу идеялар практикага киргизилип жатат. Ушуга байланыштуу окутуунун методдорун ббгбнкб кбндбн талабына шайкеш келтирип жабыртуу, окуучуга болгон мамилени гумандаштыруу, окуучунун психологиялык ёзгёчёлбгбн эске алуу менен алардын сезиминде жабы идеяларды жаратуу, мугалим менен окуучунун ортосундагы иш-аракеттерди активдештирбъ сыяктуу ж.б. маселелер окутуунун негизин тбзёт. Окутуунун ббгайлуу методдорун илимий негизде иштеп чыгууда дидактиканын жана психологиянын кёрбнктб ёкблдёрб: М.А.Данилов, И.Т.Огородников, М.Н.Скаткин, М.И.Махмутов, Т.В.Кудрявцев, Ю.К.Бабанский, В.А.Крутецкий жана башкалардын эмгектери зор мааниге ээ.

Диссертацияда окутуунун ббгайлуу методдорунан болуп эептелген проблемалык, инновациялык жана интерактивдик окутуунун артыкчылыктары, аларды уюштуруунун урунттуу учурлары, айрым сабактардын ббгблёрб жёнбндё сёз болду.

Окутуунун методдору баардык учурда эле таасирдбъ боло бербейт, башкача айтканда, универсалдуу методдордун болушу мбмкбн эмес, анткени иштин кырдаалына жараша алардын бири таасирдбъ, экинчиси таасирдбъ болбой калышы мбмкбн. Бул жёнбндё проф. А.В.Текучев мындай дейт: «Дайым эле таасирдбъ болуучу универсалдуу методдордун болушу мбмкбн эмес.»¹ Бул жерде мугалимдин изденббсб, анын жёндёмб чоб мааниге ээ. Ошон бчбн окутуунун методу жана бкмасы мугалимдин ёзб тарабынан тандалып колдонулууга тийиш. Мында тёмёнкб шарттардын эске алынышы зарыл: а) окуучулардын инсандык ёзгёчёлбгб; б) программалык материалдардын мнёнзб (кёлёмб, мазмуну, мурда ёздёштърблгён тилдик материалдар менен байланыштуулугу); в) мугалим менен окуучулардын жалпы даярдыгы. Чыгармачылык менен иштеген, илимий-методикалык билими терё мугалим окутуунун ббгайлуу жолдорун обой эле издеп табат. Мындай табылгалар окутуу ишине демилге берери белгилбъ.

Ошентип, окутуунун методун эки жактуу кароо керек: 1) жалпы дидактикалык жактан; 2) айрым жеке сабактын методикасы жактан. Практикада бул экёё эриш-аркак колдонулуп, бири экинчисин толуктайт. Методикалык адабияттарда тилге мнёнздбъ методдор катарына мына булар кёрсётблбдё: мугалимдин сёзб (баяндоосу), абгемелешбъ, тилдик материалдарга байкоо жбргбзбъ, окуучулардын ёз алдынча иштёёсб ж.б. Ал эми жёнёкёй сбйлёмдбн тбрлёрбн окутуунун ббгайлуу бкмалары дегенде биз тёмёнкблёргё артыкчылык беребиз: синтаксистик талдоого, салыштырууга, жалпылоого, мисалдарды ойлоп табууга, адабий тексттерди кёркём окууга ж.б. Булардан

¹ Текучев А.В. Методика русского языка в средней школе. 2-е изд. – М.: Просвещение, 1970. – 75-б.

тышкары окутуунун логикалык ички мыйзамдары да бар: индукция жана дедукция, анализ жана синтез, классификациялоо. Ошондой эле окутуунун психологиялык жагын да эске алуу керек: ой жьгьртть, эмоция, эсте тутуу, кабыл алуу, каалоо, кызыгуу, кьъл буруу ж.б.

Окуучуларга тереь билим берьдэ синтаксистик талдоонун мааниси зор, анткени ал окуучулардын ойлоосун активдештирьгё, ёз алдынча иштей бильгё, билимдерди ёз кьчь менен ёздештьрп алууга жардам берип, синтаксистик материалдарды туура аныктоого ьйрётёт. Мектеп практикасында синтаксистик талдоону мына мындай тартипте жьргъзъь максатка ылайыктуу:

1) айтылыш максаты (жай, суроолуу, илепть, буйрук) жана синтаксистик тьзьльшь боюнча (жёнёкёй, татаал);

2) жёнёкёй сьйлёмдън тьрлёрь боюнча (эки тутумдуу, бир тутумдуу);

3) сьйлёмдъ сьйлём мьчёлёрьнё ажыратуу: а) баш мьчёлёрдъ (ээ, баяндоо) атап кёрсётъ, алардын кайсы сёз тьркъмьнён болгондугу, кандай суроого жооп берери; б) сьйлёмдън айкындооч мьчёлёрьн (аныктооч, толуктооч, бышыктооч) аныктоо, кайсы сёз тьркъмьнён, кандай суроого жооп берери, сьйлёмдън кайсы мьчёсь менен байланышары; в) сьйлём мьчёлёрьнён ортосундагы синтаксистик байланыштарды белгилёе (ээрчишь, башкаруу, ыкташуу, таандык байланыш); г) тыныш белгинин колдонулушу.

Ошентип, синтаксистик талдоо – кьндёлк сабактын бир бёлъгь. Бул боюнча бир жёнёкёй сьйлёмгё талдоо жьргъзъьп кёрёлъ: *Билимдъь адамга дьйнё жарык.* (Макал.) Айтылыш максаты боюнча жай, тьзьльшь – жёнёкёй, эки тутумдуу, жайылма. К а н д а й? – *жарык* – баяндооч, сын атооч; э м н е? – *дьйнё* – ээ, зат атооч, баяндооч менен маанилик жактан байланышты; к и м г е? – *адамга* – толуктооч, баяндоочко башкарылды, зат атооч; к а н д а й а д а м г а? – *билимдъь* – аныктооч, ээге ыкташты, сын атооч; айтылыш максаты боюнча жай сьйлём болгондуктан аягына чекит коюлду.

Жазуу тьрьндёгь талдоонун ьлгьсь тёмёнкьдёй:

кимдин?

кимге?

Менин эмгегим Дьйшён аксакалга арналат.

Бири-бирине окшош синтаксистик конструкциялар окутуу процессинде окуучулар ьчьн кыйынчылык келтирери белгильь. Мындай кыйынчылыкты четтетъдэ салыштыруу ыкмасынын мааниси чоь. Сьйлёмдёрдъ бири-бирине салыштыруу же карама-каршы коюу аркылуу алардын ортосундагы айырмачылыктарды же окшоштуктарды туура аныктоого жетишебиз. Окутуу учурунда жёнёкёй сьйлёмдън тёмёнкьдёй тьрлёрь ёз ара салыштырылып ёздештьрльш керек: бир тутумдуу сьйлём эки тутумдуу менен, жалаь сьйлём жайылма менен, жактуу сьйлём жаксыз менен ж.б. Улуу педагог К.Д.Ушинский окуучу менен мугалимдин ёз ара ишмердъьльгьндё салыштыруунун маанисин жогору баалаган: «Салыштыруу – таанып билъьнън жана ой жьгьртъьнън негизи болуп эсептелет, ошондуктан ал дидактикада олуттуу методикалык

ыкмалардан болууга тийиш.»¹ Деги эле, практикада биз баардык нерселерди салыштыруу аркылуу ой жьгьртёбьз, кабыл алабыз. Диссертацияда синтаксистик талдоонун, салыштыруунун жолдору иштелип чыкты. Мындан башка методикалык ыкмалар ар бир теманын ёзгёчёльгьн эске алуу менен анын ёзьндё кеири кёрсётьлдь, мисалы: белгильь бир тема боюнча текст же диалог тьзьь, кёньгьлёрдьн, машьгуулардын тьрлёрь, карточкаларды колдонуу, суроолор, кёрсётмё куралдарды пайдалануу ж.б.

«Жёнёкёй сьйлёмдьн тьрлёрьн окутуунун методикасы» деген экинчи бёлмдё кыргыз тили боюнча билим берьньн мамлекеттик стандартын, психология-педагогика илимдериндеги соьку жабылыктарды, кёрньктьь окумуштуу-методисттердин эмгектерин, алдыькы мугалимдердин тажрыйбаларын жана педагогикалык эксперименттердин жыйынтыктарын жетекчиликке алуу менен диссертацияда окутуунун ьгьгайлуу методдору жана ыкмалары, кёньгьлёрдьн системасы, кёрсётмё куралдардын, айрым сабактардын ьлгьлёрь иштелип чыкты.

Кыргыз тилинин теориялык материалдары программа боюнча педагогиканын улантуучу принцибинин негизинде жайгаштырылгандыктан, жёнёкёй сьйлёмдьн кээ бир тьрлёрь окуучулардын жаш ёзгёчёльгьнё ьлайык бешинчи класста ёздёштрьлёт. Ал эми синтаксистин ьрааттуу курсу VIII класста тереьдетилип окутулууга тийиш. Ушуга байланыштуу мурда ётьлгёндёр мугалим тарабынан эске алынышы зарыл. Ушундай эле практика кёрсёткёндёй, синтаксистин ьрааттуу курсун ёздёштрььгё киришьньн алгачкы учурунда окуучуларга тёмёнкьлёр жёньндё теориялык маалыматтарды берьнь сунуштайбыз: а) сьйлёмдьн негизги белгилери; б) сьйлёмдьн классификациясы. Бул боюнча мугалимдердин тьшьньктёрь тиешельь деьгээлде эмес, бул биринчиден; экинчиден, мектеп ьчьн тьзьлгён окуу китептеринен аталган маселе жёньндё жыйынтыктуу жана жалпыланган теориялык маалыматтарды табуу кыйын; ьчьнчьдён, синтаксис – сьйлёмдьн негизги маселеси болгондуктан, бул сунушту кёптёгён методисттер (Х.Аргьнов, В.В.Бабайцева, В.В.Богданов, А.В.Дудников) колдошууда. Ошон ьчьн диссертацияда сьйлёмдьн негизги белгилери жана анын классификациясы жёньндё жыйынтыктуу илимий маалыматтар берилди. Бул боюнча тёмёнкьдёй таблицанын колдонулушу мьмкьн.

1-таблица

Жёнёкёй сьйлёмдьн классификациясы

к/н	Айтылыш максаты боюнча	Синтаксистик тьзьльшьь боюнча	
		эки тутумдуу	бир тутумдуу
1.	Жай	Жалаь	Жактуу
2.	Суроолуу	Жайылма	Жаксыз
3.	Илептьь		Атама
4.	Буйрук		

Мына ушундан кийин теориядан практикалык иштерге келебиз. Адегенде эки тутумдуу сьйлёмдёр жёньндё окуучулардын мурда алган билимдерин

¹ Ушинский К.Д. Руководство к преподаванию по «Родному слову», Собр. сочинений Т. VII. – М. – Л.: АПН РСФСР, 1944. – 332-с.

кайрадан эске салабыз, тиешелъь маалыматтарды калыбына келтирген соь алардын синтаксистик тъзьльштёръ тереьдетилип ёздёштърълёт.

Бул ьчън тёмёнкъдёй учурларга кёьъл буруу зарыл: а) сьйлёмдън баш жана айкындооч мьчёлёрънън бир ёьчёй болуп келишине; б) алардын толук маанильъ сёздёрдён тъзьльшьнё; в) фразеологизмден болушуна: *Айлана кёзгё сайса кёрънгъс*. г) айкындоочтордун атоочтук жана чакчыл търмёктёрдён тъзьльшьнё: *Динарды катуу-катуу кучактап, Бурма ыйлап жиберди. Жайбаракат басып келе жаткан Акман чоь короого бурулду*; д) сьйлём мьчёлёрънън бёлькчё жана жандоочтор менен бирдикте колдонулушуна: *Арзымат да сьйлёбёйт. Биз жалгыз аяк жол менен Сары-Тологойду кёздёй жол тарттык*; ж) тыныш белгисине.

Бул учурда мисалдарга сьйлём мьчёлёръ боюнча талдоо жъргъзьльп, алардын грамматикалык тъзьльштёръндёгъ ёзгёчёлъктёр аныкталууга тийиш. Мисалы: *Айлана кёзгё сайса кёрънгъс*. – К а н д а й? – *кёзгё сайса*

кёрънгъс – баяндооч, фразеологизм; э м н е? – *айлана* – ээ, зат атооч. Фразеологизм – бир нече сёздън тизмегинен жасалып, мааниси жагынан ширелишип, лексикалык бир гана тьшьнъктъ билдирет, анын компоненттерин ёзьнчё бёльп, сьйлём мьчёлёрънё ажыратууга болбойт. Ошон ьчън фразеологизм – сьйлёмдън бир гана мьчёсь жана бир гана сёз търкъмъ болот.

Практикада байкалгандай, мектеп окуучулары чакчыл търмёк катышкан жайылма сьйлёмдъ кыйынчылык менен ёздёштъръдё. Чакчыл търмёк негизги кыймыл-аракет менен байланышат да, бир эле суроого жооп берет, бышыктоочтук милдетти аткарат; айтылып жаткан ой-пикирди образдуу, элестъ жана жеткиликтъ кылып кёрсётёт: *Динарды катуу-катуу кучактап, Бурма ыйлап жиберди. К а н т и п ы й л а п ж и б е р д и?* – *катуу-катуу кучактап* – чакчыл търмёктён болгон сыпат бышыктооч, *ыйлап жиберди* деген баяндоочко кошумча маани берди. Чакчыл търмёктън сьйлёмдёгъ орду эркин болот, ал кайсы жерде келбесин ьтър менен ажыратылат.

Эки тутумдуу сьйлёмдъ ьйрётъп жатканда чакчыл, атоочтук търмёктёрдён, ажырагыс сёз тизмегинен, ар кандай синтаксистик конструкциялардан жасалган сьйлём мьчёлёръ окуучулар ьчън кёьбрёёк кыйынчылык келтириши мьмкън, ошон ьчън бул маселе ар дайым мугалимдин кёьльнън борборунда болушу зарыл. Ошентип, эки тутумдуу сьйлёмдёр боюнча окуучулар мына мындай жыйынтык чыгаруулары керек: 1) эгерде сьйлёмдё баш мьчёлёрдън экёё теь (ээ, баяндооч) катышып турса, бул эки тутумдуу сьйлём деп аталат; 2) мындай сьйлёмдън эки търъ бар: жалаь жана жайылма; а) жалаь сьйлём ээ менен баяндоочтон гана тъзьлёт; б) эгер айкындооч мьчёлёр катышып турса, ал жайылма сьйлём болот.

Окуучулардын активдъьльгън жандандырууда суроолор менен тапшырмаларга, машыгуулардын ар кандай търлёрънё кёьбрёёк кёьъл бурулат, ошон ьчън практикалык иштер ётё эле жеьил болбошу керек. Дидактиканын талабы боюнча кёнъгъьлёрдън аткарылыш жолдору улам барган сайын татаалдана бериши максатка ылайыктуу. Педагогдор менен психологдордун жаьы идеяларына таянсак, кайсы жерде кыйналуу, ойлонуу болсо, ошол жерде окуучулардын активдъьльгъ жогорулап, алар ёз алдынча иштёёгё жана

теориялык билимдерди практикада колдоно билъгё машыгышат. Бул жённдё кёрньктъ педагог В.А.Сухомлинскийдин мындай деп айтканы бар: «Окутуунун таасирдъльгъ сабакты жежил же кыйын търдё уюштурууда эмес, тескерисинче, окуучу кыйынчылыкка дуушар болуп, ошол кыйынчылыктарды ёз алдынча жеё билгенде гана алардын акыл-эси, ойлоосу ёсёт.»¹

Диссертацияда окуучулардын билгичтигин жана кёндъмън калыптандыруу боюнча кёнъгъльёрдън, тапшырмалардын, кёрсётмё куралдардын ългъльёръ жана дидактикалык материалдар иштелип чыкты. Алардын айрымдары булар: а) сълёмдёрдъ ёз ара салыштырып, тъзълъш ёзгёчёлъгън аныктагыла: *Билими къчтъ мийди жагат. Билими къчтъ адам мийди жыгат*; б) текстти кёркём окуп, эки тутумдуу сълёмдън тъзълъшън аныктагыла; в) сълём мъчёлёръ боюнча талдоо жъръгъзълё. г) жалаъ жана жайылма сълёмдёрдъ бири-бирине салыштырып, алардын айырмачылыгын айтып бергиле: *Ысык-Кёл чайнала баштады. Тыптынч жаткан Ысык-Кёл чайнала баштады*; д) калтырылып кеткен тыныш белгини ёз ордуна койгула, ал эмне ъчън коюлду? *Акылдын кёркъ тил. Тилдин кёркъ сёз.* (Макал.) ж.б.

Окуу праграммасы боюнча орто мектепте бир тутумдуу сълёмдёрдън тёмёнкъдёй търлёръ окутулуп келе жатат: жактуу, жаксыз. Булар ёзълёрънън грамматикалык тъзълъшъ жана семантикасы боюнча эки тутумдуу сълёмдёрдён айырмаланып турушат. Практикада адамдардын ёз ара ой-пикир алышуусу ар кандай максатта эркин болот, ушуга байланыштуу сълёмдёрдън грамматикалык тъзълъшъ да ар кыл болушу мъмкън. Мисалы, бир тутумдуу сълёмдёрдё ээ катышпайт, бирок айтылып жаткан ой тышънъктъ жана жеткиликтъ болуп турат: *Акылды ёлчён болбойт кадак менен* (А.Токомбаев.) Э м н е к ы л у у г а б о л б о й т? – ёлчён болбойт – баяндооч; э м н е м е н е н? – кадак менен – толуктооч; э м н е н и? – акылды – толуктооч.

Ошентип, жактуу жана жаксыз сълёмдёрдъ окутууда тёмёнкъдёй учурларга кёъл бурулат: 1) сълёмдёрдън ушул търндё ээнин катышпагандыгына; 2) алар ар кандай формадагы этиштик баяндоочтордон тъзълё тургандыгына; 3) жактуу сълёмдън баяндоочуна I, II жактын жак мъчёлёръ уланарына же баяндооч этиштин буйрук, шарт, каалоо-ниет ж.б. ыгайларынан болоруна; 4) жаксыз сълёмдън этиштик баяндоочуна жак мъчёлё уланбай, ага *болот, болбойт, болду, жарабайт, мъмкън, туура келет* ж.б. сёздёр кошулуп айтыларына. Бул ъчън тёмёнкъ сълёмдёрдъ байкап кёрёлъ: 1. *Жаъы заманда ёз эмгегибиз менен жетилдик.* 2. *Башыды ёйдё кётёр, Толгонай.* (Ч.Айтматов.) 3. *Абийирди алдап болбойт тамак менен.* (А.Токомбаев.)

Мында 1-сълёмдън *жетилдик* (э м н е б о л д у к?) деген баяндоочуна биринчи жактын (-к) мъчёлё уланды; экинчи сълёмдё баяндооч этиштин буйрук ыгайынан болду; 3-сълёмдън *алдап болбойт* деген баяндоочуна жак мъчёлё уланган жок, мындагы –т мъчёлё III жакка тиешель эмес, шарттуу търдё гана колдонулду.

Кыргыз тил илиминде жактуу сълёмдън ёзънчёлё сълём болуп таанылышы кийинки гана жылдарга таандык, ал кёпкё чейин ээси кёмъскёдё

¹ Сухомлинский В.А. Мектептин жаш директору менен аьгеме. – Ф.: Мектеп, 1976. – 198-б.

турган эки тутумдуу сыйлём катарында каралып келди. Чынында, этиштик баяндоочко уланган жак мьчөгө карап эле, «мен, сен» деген ээлер кёмьскёдө, ошондуктан ал эки тутумдуу сыйлём болот деген туура эмес тышьньктён кутулушубуз керек. Азыр жактуу, жаксыз сыйлёмдёр А.Жапаров, А.Иманов, Б.Тойчубековалардын эмгектеринде ээ катышпаган бир тутумдуу сыйлёмдёрдын бир тьрь катарында каралууда.

Сыйлёмдө ээнин айтылбай калышы жагынан жактуу жана жаксыз сыйлёмдёр бири-бирине окшош, ал эми айырмачылыгы алардын этиштик баяндоочторунун кандай формада тьзьлгёндьгёндө. Кыскасы, жактуу жана жаксыз сыйлёмдёрдө ёздёштьрьдө салыштыруу, карама-каршы коюу, баяндоочтордун тьзьльшьнё морфологиялык талдоо жьргьзьь сыяктуу ыкмаларга кёбьрёёк кёбьл бурулууга тийиш:

Жактуу сыйлём	Жаксыз сыйлём
1. <i>Энекебай, кайратымдан
жазбадым. (Ж.Турусбеков.)</i>	<i>Чырайды чылап ичпейт.
(Макал.)</i>
2. <i>Ошондо мага сырыьды
айткансыь, Толгонай.
(Ч.Айтматов.)</i>	<i>Ач кёздь тойгузууга
болбойт. (Макал.)</i>

Жактуу, жаксыз сыйлёмдёрдө баш мьчёлёрдын ичинен этиштик баяндоочтор катышса, ал эми атама сыйлёмдө ээ да, баяндооч да болбойт, ал текстке байланыштуу бир сёздөн же сёз тизмектеринен жасалат. Мисалы: 1. *Жаз айы.* 2. *Жаз айы. Бак-дарактар гьлдён жатат. Айлана кулпурууда.* 1-синде (*жаз айы*) жаратылыштын бир мезгили аталды, жён эле тышьньк. Кийинкисинде ушул эле сёз тизмеги сыйлём болду, себеби ёзьнён кийинки текст менен мааниси жагынан байланышып, окуянын кайсы учурда болуп жатканын атады. Демек, а) атама сыйлём ёзьнчө жекече эмес, ар дайым текст менен байланышып колдонулат; б) аны уюштурууда интонациянын мааниси чобь; в) атама сыйлёмгө жыйынтыктуулук, кыскалык мьнёздьь; бир нерсени атоо аркылуу кёп ойду же бьтгьндёй реалдуу дьйнёньн картинасын кёз алдыга элестетьгё болот; г) атама сыйлём кёркём тексттерде активдьь катышат да, маалыматтын образдуу болушуна жардамдашат. Мына ушул кёрсётьлгёндёр окутуу учурунда мугалимдин эсинде болушу зарыл.

Жёнёкёй сыйлёмдын дагы бир тьрь – кемтик сыйлём. Илимий эмгектерде бул сыйлёмдын тёмёнкьдёй тьрлёрь кёрсётьлгён: контексттик, кырдаал, эллипстьь, диалогдуу сыйлёмдёр. Бирок булардын ичинен мектеп программасында диалог менен келген тьрь гана окутулуп келе жатат. Демек, диссертацияда сыйлёмдын ушул тьрь гана каралды.

Сёз болуп жаткан сыйлём ёзьнён грамматикалык тьзьльшьь жана семантикасы боюнча жёнёкёй сыйлёмдын башка тьрлёрьнён айырмаланып турат. Анын айрым ёзгёчёльктёрьн байкап кёрёль. Кемтик сыйлём контекст менен мааниси жактан байланышып, ал аркылуу айтылбай калган сыйлём мьчёсь ёзьнён мурдагы сыйлёмдён билинип турат. Мисалы: – *Сен кандай китеп окуп отурасыь?* (Толук сыйлём.) – *Кызыктуу.* (Кемтик сыйлём.) Бул жерде суроого толук жооп берилген жок, бирок айтылбай калган сыйлём мьчёлёрь контекст аркылуу калыбына келип, башкалар сыяктуу эле ёзьнчө

сыйлём болуп, бъткён бир ойду билдирип турат. Эгерде толук жооп бергенде мындайча болмок: *Мен кызыктуу китеп окуп отурамын.* Ошентип, кемтик сыйлёмдён жогоркудай белгиси мугалим тарабынан эске алынышы керек.

Кемтик сыйлём кёбүнчө диалогдордо колдонулат да, анын тзъльшь ар тзрдъь болот: баш жана айкындооч мьчёлёр айтылбай калат, кээде кызматчы сёздёрдён тзълёт: 1. – *Сен бул колхоздун элин тааныйсыбы?* – *Таанычу элем.* (Ч.Айтматов.) Кемтик сыйлёмдө ээ (*сен*), аныктооч (*бул колхоздун*) жана толуктооч (*элин*) айтылбай калды. 2. *Бул кеп койду кайтарып жьргён сенсиби?* – *Ооба.* (К.Жантёшев.) Мында кемтик сыйлём *ооба* деген кызматчы сёздөн болду.

Кемтик сыйлёмгө мьнэздъь ёзгёчёлъктън дагы бири – сыйлём мьчёлёрънън ортосундагы синтаксистик байланыштын сакталбагандыгы, тактап айтканда, башкаруу, ыкташуу, ээрчишь, таандык байланыштардын болбой калгандыгы. Мына ушул жогоруда кёрсётългён ёзгёчёлъктёр боюнча диссертацияда кенен-кесир баяндамалар берилди.

Окуучуларды ёз ара пикир алышып, сыйлешё билъьгё ьйрётъьдё диалог тзръндёгъ кемтик сыйлёмдёр чоь мааниге ээ, анткени окуучулар бири-бирине ар кандай суроолор менен кайрылышып, аларга туура жооп беръьгё машыгышат. Ошон ьчън практикалык иштер кёбърёек аткарылышы зарыл, алардын тзрлёръ булар: а) толук сыйлёмгё ар кандай тзъльштёгъ кемтик сыйлёмдёр менен жооп беръь; б) кемтик сыйлёмдъ катыштырып, диалог тзъь; в) кемтик сыйлёмдён конструкциясын ёзгёртъп, толук сыйлём менен жооп беръь; г) ар кандай тема боюнча текст тзъь жана аларды кёркём окуй билъь ж.б.

Диссертациянын соьунда педагогикалык эксперименттерди уюштуруу жана алардын жыйынтыктары жёнъндёгъ маселе каралды.

Эксперименттик иштер 2004-2009-окуу жылдарында орто мектептин VIII-классында жьргъзълдъ. Биринчи мезгилде (2004/2005-окуу жылдары) аныктоочу эксперимент жьргъзълъп, анын алдына тёмёнкъдёй маселелер коюлду:

а) орто мектептин VIII классында жёнёкёй сыйлёмдён тзрлёрън окутуунун абалы менен таанышуу;

б) окуучулардын билим деьгээлине байкоо жьргъзълъ;

в) алдыкы мугалимдердин (Н.Ордобаева, Т.Жангазиева, Н.Каптагаева) тажрыйбаларын ьйрёнъ жана жалпылоо. Аталган маселелер боюнча Бишкек, Балыкчы, Чолпон-Ата, Каракол шаарларындагы жана Ысык-Кёл, Тобь, Сокулук райондорундагы жыйырма мектепте болуп, 36 мугалимдин кырк сабагына катыштык; мугалимдер, окуучулар менен жекече аьгемелешъьлёр жьргъзълдъ; окуучулардын 946 ишине (жат жазуу, анкета, синтаксистик талдоо, тест ж.б.) анализ берилди.

Окуучуларга сунушталган тапшырмалар: 1) эки жана бир тутумдуу сыйлёмдёр баш мьчёлёрдён кайсынысынан тзълёт? Мисал келтирьь. 2) жалаь жана жайылма сыйлёмдёрдён айырмасын аныктагыла. 3) жактуу жана жаксыз сыйлёмдёрдён ёзгёчёлъгън тышьндъръь; 4) Тёмёнкъ сёздёрдъ пайдаланып,

атама сыйлём тызгылё: *Ысык-Көл... Кеь талаа. Кыш...* 5) Синтаксистик талдоо жьргъзъь ъчън колдонулган сыйлёмдёр: 1. *Дыйшён, айылды ъймё-ѡй кыдырып, балдарды окууга чогултуп жьргён экен.* 2. *Шолоктон ыйлап, ат жалына жыгылдым.* (Ч.Айтматов.) 3. *Жакшы сёз – жарым ырыс.* 4. *Къз мезгили... Чён саргайган... Элдин бир тобу жайлоодон тьшкён.* ж.б.

Аныктоочу эксперименттин жыйынтыктары окутуу ишиндеги жетишсиздиктерди, окуучулардын билим деьгээлин жана алардын себептерин аныктоого жардам берди. Ошентип, окуучуларды эмнеге ѡйрётъь керек? Мугалимдер кандай маселелерге муктаж? ж.б. ушундай проблемалар айкындалды. Бул боюнча тёмёнкълёрдъ белгилёөгё болот:

а) окуучулардын жалаь жана жайылма сыйлём жёнъндёгъ тьшьнъктёръ бир аз дурусураак, бирок чакчыл тьрмёк катышкан учурлар туура эмес аткарылган. Аларды окуучулар татаал сыйлёмдън маанисинде кабыл алышкан; деги эле, практикада чакчыл тьрмёктъ ёзънчё сыйлём деген учурлар дагы эле бар;

б) жактуу сыйлёмдёрдъ окуучулар эки тутумдуу сыйлём тьръндё кабыл алышкан, бул – кёптён бери окуу процессинде орун алган кемчилик;

в) окуучулардын кёпчълъгъ эмне ѡчън жёнёкёй сыйлём эки жана бир тутумдуу болуп аталарын ачык-так айта алышпады. Ошон ѡчън жёнёкёй сыйлёмдън классификацияланышы кайсы критерияга негизделери жёнъндёгъ маалыматтарды окуучуларга жеткиришибиз зарыл ж.б.

Жогоруда кёрсётългён кемчиликтердин себептери:

– биздин оюбузча, окуучулардын теориялык билимдеринин жетишсиздиги жана ёздёштъръп алгандарын практикада колдонууга кёбърёек машыгышпагандыктары;

– мугалимдердин иштеринде методикалык колдонмолордун, дидактикалык материалдардын (диктанттардын, кёнъгълёрдън жыйнактары, кёрсётмё куралдар ж.б.) жетишсиздиги;

– къндёлък сабактарда окутуунун активдъь методдорунун кеьири колдонулбагандыгы;

– окуучулардын ойлоосун ёнъктъръгё жардам беръьчъь, аларды ёз алдынча иштёөгё машыктыруучу ар кандай иштердин азыраак жьргъзългёндъгъ ж.б.

Окуучулардын билиминдеги жетишсиздиктер эске алынып, изилдёё ишибизде эмнелерге кёьъл буруу керек экендигине жардам берди. Ошентип, диссертацияда жёнёкёй сыйлёмдън тьрлёрън окутуунун ачык-айкын методдору иштелип чыккан соь, аларды окутуу процессинде жана алдыкы мугалимдердин тажрыйбаларында текшерип кёръь милдети алдыга коюлду. Бул ѡчън мектептер, мугалимдер тандалып алынды, пландар тьзълдъь.

2006/2007-окуу жылында сегиз орто мектептин VIII класстарында окутуучу эксперименттер уюштурулду: Бишкектеги №11, Балыкчы шаарындагы Ж.Бёкёмбаев, С.Каралаев атындагы, Караколдогу №1, Тоь районундагы Т.Мырзамамбетов, Т.Салыкбаев атындагы, Сокулук районундагы Р.Мамыралиев, Д.Дооронбеков атындагы мектептер. Эксперименттин максаты – иштелип чыккан методдордун ыьгайлуу жана таасирдъь жолдорун аныктоо.

Эксперимент коюлган класстарда баардык сабактар биз тарабынан иштелип чыккан методдор менен ётълдъ.

Эксперименттин учурунда тёмёнкьдёй иштерге кёьл бурулду: окуучулардын ойлоосун ёньктърььгё, сабактын таасирдъьльгын жогорулатууга, айрым теориялык маалыматтарды окуучулардын ёз кьчь менен ёздёштърьп алуусуна, сьйлёмдён текст тьзььгё, жазуу иштерине (изложение, сочинение) ж.б.

Изилдөөдө аьгемелешь, тексттерди кёркём окуу, индукция жана дедукция, синтаксистик талдоо, тиешель темаларга карата мисал ойлоп табуу сыяктуу иштер жьргьзьлдъ, бул биринчиден. Экинчиден, окутуунун психологиялык абалы да эске алынды: окуучулардын эмоциясы, ой жьгьртъьсь, жаш ёзгёчёлъгь, кёьл буруусу, эсте тутуусу, билим деьгээли, кызыгуусу, каалоосу ж.б.

Айрым шарттар, кырдаалдар да унутулган жок: а) ёздёштърьлььчь теориялык тьшьньктёрдън мьнёзь (кёлёмь, мазмуну); б) мугалим менен окуучулардын жалпы даярдыгы ж.б. Окутуучу эксперименттин акырында изилдөө ишибиздин натыйжасын билъь максатында окуучулардан текшеръь иши алынды, анын жыйынтыгы тёмёнкьдёй:

Эки жана бир тутумдуу сьйлёмдёр

2-таблица

Мектептер	Класстар	Окуучулардын саны	Текшеръьнън жыйынтыгы		Мугалимдер
			жалпы ката	бир окуучуга тиешель ката	
1	2	3	4	5	6
<u>Бишкек шаары</u>					
№11-мектеп	8-а эксп. 8-б текш.	24 23	32 108	1,3 4,7	Жапанова Б.
<u>Балыкчы шаары</u>					
Ж.Бёкёмбаев атындагы	8-а эксп. 8-б текш.	25 26	38 125	1,5 4,8	Карыбекова Ж.
С.Каралаев атындагы	8-а эксп. 8-б текш.	22 23	33 113	1,5 4,9	Майжиева Б.
<u>Каракол шаары</u>					
№1-мектеп	8-а эксп. 8-б текш.	26 24	55 147	2,1 5,3	Ордобаева Н.
<u>Тоь району</u>					
Т.Мырзамамбетов атындагы	8-а эксп. 8-б текш.	24 22	58 117	2,4 5,3	Молдалиева Ч.
Т.Салыкбаев атындагы	8-а эксп. 8-б текш.	23 21	58 118	2,5 5,5	Чойбекова С.
<u>Сокулук району</u>					

Р.Мамыралиев атындагы	8-а эксп.	24	72	3,0	Абейилдиева Ч.
	8-б текш.	21	122	5,8	
Д.Дооронбеков атындагы	8-а эксп.	25	65	2,6	Дооронбекова Ы.
	8-б текш.	23	123	5,1	
Баары	Эксп. – 8 Текш. – 8	376	1384		

Мында окутуучу эксперименттке баардыгы 376 окуучу катышты, мунун ичинен 193ъ эксперименттик, 183ъ текшеръъчъ класстар. Таблицада кёрънъп тургандай, эксперимент коюлган класстардагы окуучулардын сабакка жетишъьсъ, текшеръъчъ класстарга салыштырганда, бир кыйла дурус болду. Изилдөө иштеринин жыйынтыктары боюнча төмөнкълөрдъ белгилейбиз: а) айылдык мектептерге караганда, шаардык балдардын билим деьгээли дурусураак экендиги байкалды; б) практика кёрсөткөндөй, кыргыз тилин терь ёйрөтгөдө грамматикалык талдоо, салыштыруу ыкмаларына кёбърөөк кайрылышыбыз керек экен; в) чакчыл тьрмөк, фразеологизм, ажырагыс сөз тизмеги катышкан жөнөкөй сълёмдөрдъ практикада колдоно билъгё окуучуларды машыктыруу зарыл, себеби булар окуучулардын сөзън ёстьрьгё, жакшы сълёй билъгё жардам берери аныкталды; г) шартка, ёздөштърьп жаткан теманын ёзгөчөлгънө карата айрым-айрым сълёмдөр менен иштөөгө караганда, аларды текст менен бирдикте окутуу иши алда канча жемиштъь болору байкалды.

Албетте, эксперименттердин жыйынтыктары адегенде эле ойдогудай боло койгон жок, ошон ьчън айрым методикалык сунуштар, дидактикалык материалдар дагы бир жолу каралып чыгып, толукталып, кайрадан жабыртылып, ошондон кийин мугалимдердин сыноосуна коюлуп турду. Педагогикалык эксперименттердин алдына коюлган максаттар ёзънън дурус натыйжаларын кёрсөтгъ.

Мурдагы эксперименттик иштерде байкалган айрым кемчиликтерди эске алуу менен экинчи жолу окутуучу эксперименттик иштер уюштурулду. Ал 2007-2008-окуу жылында төмөнкъ мектептерде жьргъзълдъ: Балыкчы шаарындагы Ж.Бөкөмбаев, С.Каралаев атындагы; Чолпон-Атадагы А.Осмонов; Тобь районундагы Т.Мырзамамбетов, Т.Салыкбаев жана Сокулук районундагы Д.Дооронбеков атындагы. Эксперименттин учурунда изденъчълък, байкоо жьргъзълъ, агемелешъь сыяктуу окутуунун активдъь методдоруна, кёнъгълөрдън тьрлөрънө, ар тьрдъь формалардагы тапшырмалардын аткарылыш тартибине басым жасалды: сълёмдөн текст тъзълъ, тексттерди кёркөм окуй билъь, сочинение жазуу, синтаксистик талдоо, сълёмдөрдъ ойлоп табуу, сълёмдън конструкциясын ёзгөртъп тъзълъ ж.б. Ошентип, эксперименттик иштердин жыйыныгына кёьл бурсак, ал төмөнкъдөй.

Эки жана бир тутумдуу сълёмдөр

3-таблица

Мектептер	Класстар	Окуучунун саны	Баалар				Мугалимдер
			5	4	3	2	
<u>Балыкчы шаары</u>							

Ж.Бёкёмбаев	8-а эксп.	24	3	8	12	1	Карыбекова С.
атындагы	8-б текш.	23	1	5	14	3	
С.Каралаев	8-а эксп.	22	2	7	12	1	Майжиева Б.
атындагы	8-б текш.	24	-	4	17	3	
<u>Чолпон-Ата шаары</u>							
А.Осмонов	8-а эксп.	26	2	9	13	2	Турганбаева Б.
атындагы	8-б текш.	23	-	6	13	4	
<u>Той району</u>							
Т.Мырзамамбетов	8-а эксп.	21	-	6	13	2	Молдалиева Ч.
атындагы	8-б текш.	23	-	5	15	3	
Т.Салыкбаев	8-а эксп.	20	-	7	11	2	Чойбекова С.
атындагы	8-б текш.	22	-	6	14	2	
<u>Сокулук району</u>							
Д.Дооронбеков	8-а эксп.	23	1	7	13	2	Дооронбекова Ы.
атындагы	8-б текш.	22	-	5	14	3	
Баары	Эксп. – 6 Текш. – 6	273	9	75	161	28	

Эксперимент коюлган класстардагы окуучулардын сабакка жетишпес 82,4%, текшерес класстарында 73,3% болду. Ошентип, эксперименттин алдына коюлган максат эсн практикада актады.

Изилдее ишибиз боюнча эксперименттик иштер еткерлып быткен соь, алардын жыйынтыктарын дагы бир жолу байкап керес максатында 2008-2009-окуу жылында **текшересч** эксперимент жьргьзьлдь, ага сегиз мектептен 184 окуучу катышты. Бул жолу текшерес иши тест боюнча жьргьзьлып, орто эсеп менен бир окуучуга 2,4 ката туура келди.

Жалпы жыйынтыктар жана сунуштар:

1. Изилдее-иликтее иши теориялык, методикалык жана практикалык жактан актуалдуу болгон женекей сьйлемдын тьрлерь женьндегь маселеге арналды. Окутуунун методдорун илимий негизде иштеп чыгууда темьнкьдее булактарга таяндык: а) кыргыз тили илиминдеги теориялык жабылыктарга; б) педагогика жана психология илимдеринин жалпы принциптерине жана алардын соьку жабылыктарына; в) методика илиминдеги жетишкендиктерге; г) республикабыздын мектептеринде жигердес эмгектенип жатышкан алдыкы мугалимдердин тажрыйбаларына; д) эксперименттик иштердин жыйынтыктарына.

2. Синтаксистин теориялык маселелери методиканын башаты болуп эсептелет. Ушуга байланыштуу диссертацияда женекей сьйлемдын тьрлерь женьндегь маселе алгачкы окуу китептеринде (К.Тыныстанов, А.Шабданов ж.б.) жана кийинки изилдеелерде теориялык жактан кандай деьгээлде чагылдырылгандыгына илимий талдоо жьргьзьлдь. Бир тутумдуу сьйлемдердес эки тутумдуу менен чаташтырбоонун критериясы аныкталды, мында сьйлемдын негизин тьзгөн ээ менен баяндооч эске алынары керсетьлдь. Тилдин мьйзамдарына таянсак, анда баяндооч болгон жерде ээнин дайым эле сьйлемде катышып турушу милдеттес норма болуп саналбайт. Бул маселе мугалимдер

тарабынан эске алынышы зарыл. Диссертацияда бир тутумдуу сыйлёмдөрдүн моделдери берилди.

3. Жөнөкөй сыйлёмдүн тэрлөрүн ырётөздө психология-педагогикалык жана лингвистикалык принциптердин негизинде окутуунун методдору менен ыкмалары, тапшырмалар менен кёнъгьльёрдүн системасы иштелип чыкты. Мында тигил же бул методду, же ыкманы тандап алууда мугалим тарабынан төмөнкөдөй шарттар эске алынышы керек: а) окуучулардын психологиялык өзгөчөлүктөрү; б) программалык материалдардын мөнөзү (көлөмү, мазмуну); в) мугалим менен окуучунун жалпы даярдыгы.

4. Иштелип чыккан методдор жана ыкмалар эксперименттерди уюштуруу аркылуу алдыкы мугалимдердин практикасында текшерилип көрөлдү, алардын жыйынтыктары көрсөткөндөй, изилдөөнүн керектүү экендиги тастыкталды.

5. Изилдөө-иликтөөнүн баардык мезгилинде окуучулардын сөз байлыгын, ойлоосун өнөктөрү маселеси көбүлдүн борборунда болду, анткени тилди ойдон ажыратып кароого болбойт. Ушундай эле окуучуларга адеп тарбиясын берүү максатында элдик макалдар, эл акындарынын санат-насыят жөнөндөгү чыгармаларын сабакта кебири колдонууга аракет жасалды, себеби элдик накыл сөздөрдө эки жана бир тутумдуу сыйлёмдөр көбүрөөк колдонулат экен.

6. Мектепте окутуу процессин уюштуруунун негизги формасы – сабак, ал өзүнүн илимий негиздүүлүгү, методикалык жактан ар тэрдүүлүгү менен мөнөздөлүүгө тийиш. Окутуу ишинде баардык жоопкерчилик мугалимге таандык, ошон үчүн анын устаттыгы, изденүүсү жана чыгармачылык менен иштөөсү – олуттуу маселе.

Сунуштар:

1. Жөнөкөй сыйлёмдүн тэрлөрүн окутууда чакчыл, атоочтук тэрмөктөр, туруктуу сөз тизмектери жана фразеологизмдер катышкан мисалдарды колдонууга тиешелүү көбүл бурулууга тийиш, себеби алар айтылып жаткан ойдун элестүү, көркөмдүү, жеткиликтүү жана образдуу болушуна кызмат кылышат, окуучулардын сөз байлыгы да алда канча жогорулайт.

2. Программа (2009) боюнча: а) VIII класста «Бир тутумдуу сыйлёмдөр» деген темада атама сыйлём ээнин базасында уюшула тургандыгы жөнөндө айтылган тышынк чындыкка туура келбейт, себеби кыргыз тилинин илимий грамматикаларында атама сыйлёмдүн сыйлём мөчөлөрүнө ажыратылбай тургандыгы ачык-так көрсөтүлгөн. Демек «ээнин базасында уюшулган» деген сөз тизмегин алып таштоо керек. (70, 53-б.); б) Сыйлёмдөгү сөздөрдүн өз ара байланышып келиши сыйлёмдүн негизги белгилеринен болуп эсептелет, ошондуктан ал жыл боюнча өтүлгөн материалдарды бекемдөө жана бышыктоодо берилбестен (70, 56-б.) өзүнчө тема менен белгиленип окутулушу зарыл.

3. Татаал сыйлём мааниси боюнча бири-бирине жакын болгон жөнөкөй сыйлёмдөрдөн тзълөөрү белгилүү. Ушуга байланыштуу ал жөнөкөй сыйлёмдүн тзълөшүнүн негизинде окутулса (2 – эки тутумдуу, 1 – бир тутумдуу,): а) эки

тутумдуу + эки тутумдуу [2+2]; б) эки тутумдуу + бир тутумдуу [2+1]; в) бир тутумдуу + эки тутумдуу [1+2]; г) бир тутумдуу + бир тутумдуу [1+1].

Изилдөөнүн негизги мазмуну төмөнкү басылмаларда чагылдырылган

1. Жөнөкөй сыйлёмдун тыныш белгилеринин негизги маселелери жөнүндө // Модернизация содержания, технологий обучения и воспитания в средней и высшей школе. Материалы III-ей республиканской научно-практической конференции. К.Тыныстанов атындагы БМУнун жарчысы. Серия 1. Гуманитардык илимдер. – Каракол, 2005. – №14. – 131-134-бб.
2. Кыргыз тили боюнча окуу китептеринин тарыхынан // Ж.Баласагын атындагы КУУнун жарчысы: Серия 1. Гуманитардык илимдер. Филология. Тил таануу. Мамлекеттик тил. – Бишкек: КУУ, 2006. – 4-чыг., – 121-123-бб.
3. Атама сыйлёмдун грамматикалык табиятынын айрым маселелери // И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. Серия: Гуманитардык илимдер – Бишкек, 2007. – 10-чыг. – 308-310-бб.
4. Жөнөкөй сыйлёмдун түрлөрү боюнча синтаксистик талдоо жергизүүнүн жолдору // К.Карасаев атындагы БГУнун жарчысы. – Бишкек, 2008. – №3 – 12-чыг. – 32-34-бб.
5. Эки тутумдуу жана бир тутумдуу сыйлёмдөрдү окутуунун методдорун жана ыкмаларын өркүндөтүү // Ж.Баласагын атындагы КУУнун жарчысы: Серия 1. Гуманитардык илимдер. Филология. Тил таануу. Мамлекеттик тил. – Бишкек: КУУ, 2008. – 4 чыг., – 141-143-бб.
6. Жалаң жана жайылма сыйлёмдөрдү окутуу // КББАнын кабарлары. – Бишкек, 2009. – №2. – 10-чыг. – 62-67-бб.
7. Кыргыз тилинин синтаксиси боюнча дидактикалык материалдар: Жогорку окуу жайларынын педагогика факультетинин студенттери үчүн окуу куралы. – Бишкек, 2007. – 111 б.

Ч.Ж.Карамендееванын «Мектепте кыргыз тилиндеги жөнөкөй сыйлөмдөн тэрлөрөн окутуунун лингвистика-педагогикалык негиздери» 13.00.02 – окутуу жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы (кыргыз тили) адистиги боюнча педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражаны изденип алуу үчүн жазылган» аттуу темадагы кандидаттык диссертациясына

РЕЗЮМЕ

Тыйындъ сөздөр: эки жана бир тутумдуу сыйлөмдөр, ыгайлуу методдор, жактуу, жаксыз, атама, кемтик сыйлөмдөр, жалаь жана жайылма сыйлөмдөр, инновация, интерактивдъ окутуу, инсерт стратегиясы.

Изилдөөнн объектиси: кыргыз тилиндеги жөнөкөй сыйлөмдъ окутуу процесси.

Изилдөөнн предмети: эки жана бир тутумдуу сыйлөмдөрдъ окутуунун методдору жана ыкмалары.

Изилдөөнн максаты: мектепте кыргыз тилиндеги жөнөкөй сыйлөмдөн тэрлөрөн окутуунун методикасын иштеп чыгуу.

Изилдөөнн методдору:

- педагогикалык, илимий-теориялык жана методикалык адабияттарды окуп ырөнъ;

- окуучулардын билим деьгээлине байкоо жьргъзъ: а) кьндөлък сабактарга катышуу жана аларды талдоо; б) мугалимдер, окуучулар менен аьгемелешъ; в) сыйлөмдөргө синтаксистик талдоо жьргъзъ, тестирилөө жана алардын жыйынтыктарын анализдөө;

- педагогикалык эксперименттерди уюштуруу жана жыйынтыктоо.

Изилдөөнн илимий жабылыгы:

– изилдөөнн темасына байланыштуу маселелер кайсы мезгилден баштап жана канчалык деьгээлде изилденгендигин аныктоо максатында мектеп үчүн тьзългөн алгачкы окуу китептери (1931-1950) жана андан кийинки илимий эмгектер талдоого алынды;

– кыргыз тилиндеги жөнөкөй сыйлөмдөн тэрлөрөн окутуунун ачык-айкын методдору, ыкмалары жана дидактикалык материалдар иштелип чыкты;

– илимий материалдарды тереь ёздөштърьгё, окуучуларды практикалык кёндьмдөргё машыктырууга жардам беръчъ психология-педагогика илимдериндеги жаьы багыттар жана идеялар белгиленди.

Изилдөөнн практикалык баалуулугу: изилдөөнн жыйынтыктары мектеп программалары менен окуу китептеринин мазмунун ёркьндөтъгё жардам бериши мьмкьн; ошондой эле мектепте окутуу-тарбиялоо процессинин негизги формасы болгон кьндөлък сабакты жандуу жана кызыктуу уюштуруу ишине тьздён-тъз жардам берет; жогорку окуу жайларында, мугалимдердин билимдерин ёркьндөтънн курстарында, кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча лекцияларда, практикалык сабактарда колдонулууга тийиш.

РЕЗЮМЕ

на диссертационное исследования Карамендеевой Ч.Ж. «Лингво-педагогические основы обучения простым предложениям кыргызского языка в начальной школе» на соискание ученой степени кандидата педагогических наук

по специальности 13.00.02 – теория и методика обучения и воспитания (кыргызский язык)

Ключевые слова: одно и двусоставное предложение; методы обучения; личные, безличные, назывные, неполные предложения; распространенные и нераспространенные предложения; инновация, интерактивное обучение, стратегия инсрта.

Объект исследования: процесс обучения простым предложениям в кыргызском языке.

Предмет исследования: Методы и способы обучения односоставным и двусоставным предложениям.

Цель исследования: Разработать методику обучения типам простых предложений кыргызского языка в школе.

Методы исследования:

- изучение педагогической, научно-теоретической и методической литературы, посвященной проблеме исследования;
- наблюдение за уровнем знаний учеников: а) ежедневное посещение занятий и их анализ; б) беседа с учителями, учениками; в) синтаксический разбор предложении, тестирование и анализ результатов;
- организация педагогических экспериментов и их статистический анализ.

Научная новизна исследования:

- для определения начала периода исследования, а также степени изученности вопросов, связанных с темой научной работы, был проведен анализ первых учебных пособий (1931-1950), составленных для школ и последующих научных трудов.;
- были разработаны четкие методы и приемы, дидактический материал для обучения простым предложениям кыргызского языка;
- были определены новые направления и идеи в психолого-педагогической науке, способствующие глубокому изучению научного материала, развитию практических навыков учащихся.

Практическая значимость исследования: результаты исследования могут быть использованы для оптимизации содержания учебных программ и учебников, а также напрямую могут способствовать организации и проведению содержательных и активных уроков, являющихся неотъемлемой частью учебно-воспитательного процесса; результаты исследования могут быть также использованы в высших учебных заведениях, на курсах повышения квалификации, на лекциях по методике обучения кыргызскому языку, на практических занятиях.

Summary

C.Z.Karamendeeva

Linguo-pedagogical basics of teaching simple sentences of the Kirghiz language in Elementary school

For gaining candidate of philological sciences degree
13.00.02 – theory and methodology of teaching and education

One- and two-member sentence; methods of teaching; personal, impersonal, nominal, incomplete sentences; spread and not spread sentences, innovation, interactive teaching, insert strategy

The object of the research: the process of teaching simple sentences in the Kirghiz language.

The subject of the research: methods and ways of teaching.

The goal of research: to work out linguo-pedagogical basics of teaching simple sentences of the Kirghiz language at school.

Methods of the research:

- reading of pedagogical, scientific theoretical and methodological literature on the research topic;
- observation the level of the pupils' knowledge:
 - a. daily attending of lessons and their analysis;
 - b. talking to the teachers, pupils;
 - c. syntactical analysis of the sentences, testing and results analysis;
- making pedagogical experiments and their statistical analysis.

The scientific novelty of the research:

- it was attempted to define peculiarities characteristic to the syntactical system of one- and two-member sentences of the Kirghiz language;
- for the first time psychologo-pedagogical, linguo-methodological basics of simple sentences teaching at school have been worked out;
- there were suggested optimal ways of profound mastering of theoretical material on syntax theory and exercises for pupils practical drilling.

Practical significance of the research: the results can be used for optimizing the content of curriculums and text-books, the results can directly promote conducting contentable and active lessons, which are a constituent part of the academic educational process; the results can be used in Higher Institutions, refreshment courses, lectures on the Kirghiz language teaching methodology, practical lessons.